

Kirkebyggeri i Hammerum herred¹

Af Jørgen Vingborg

På den midt- og vestjyske hede finder vi Hammerum Herred, der er et af landets største herreder i udstrækning, og som i 1800-tallet i daglig tale meget betegnende gik under gik navnet »Jammerfuld Herred«. Det er et område, som er på størrelse med Fyn, og som var af en sådan karakter, at mange hellere rejste udenom end igennem. I dag kaldes området ofte »Vækstjylland«, ² fordi der her er gang i hjulene. Der er en ung og aktiv befolkning, hvis liv og udvikling er nært knyttet til tekstilindustrien, et eksporterhverv, som yder et væsentligt bidrag til det moderne Danmark.

Hovedparten af kirkerne i dette område, kan i disse og de kommende år fejre 100 års jubilæum, og bag dette store kirkebyggeri er der en historie at fortælle.

Forholdene i Hammerum Herred i 1800-tallet

Hammerum Herred strækker sig fra den jyske højderyg ved Silkeborg i øst til Videbæk mod vest og fra Holstebro i nord til Brande mod syd. Det er et område med sandjord, der har været bevokset med lyng, og med en række vandløb, som løber fra højlandet ud mod hav og fjord både mod vest og nord. Ved disse vandløb var der nogle engstrækninger, som udgjorde livsgrundlaget for hedebondens liv. Og ved disse vandløb lå de gamle kirker, og mellem dem har vi de sparsomme veje, som forbandt området med omverdenen. Foruden de store smeltevandsflader, hvor jorden er af sand har vi her også en bedre jord på de vestjyske bakkeøer, f.eks. Skovbjerg Bakkeø. I et sådant område med en spredt bebyggelse, en sparsom befolkning og dårlige samfærdselsforhold blev man henvist til at leve i endnu højere grad som selvforsynende, end i den øvrige del af landet. Og man måtte leve på naturens nåde og unåde. Man levede af jorden, og der var god plads til originaler. Mange mennesker levede under kummerlige forhold. Præsten var ofte eneste embedsmand, og også præstestanden delte vilkår med de fattige hdebønder. I 1800-tallet begyndte den udvikling, som nu helt har forandret områdets karakter. Lad os nu først se lidt nærmere på denne udvikling, specielt som den formede sig på Ikastegnen.

Det hele begyndte med skoleloven af 1814, som indførte undervisningspligt. Der havde med skoleforordningen af 1739 været tilløb til en skoleundervisning, men der var i befolkningen kun ringe forståelse for,

at børnene skulle bruge deres tid på at gå i skole, når de kunne bidrage med nyttigt arbejde hjemme. Og selv efter at skoleloven fra 1814 (Anordning for Almueskolevæsenet paa Landet i Danmark) var kommet, skulle der gå en årrække inden befolkningen havde fået forståelse for skolegangens betydning for børnenes fremtid. Der skulle også gå lang tid inden, der var bygget de nødvendige skoler og uddannet de nødvendige lærere. Med en sådan ny skolelov blev der et stort behov for uddannede lærere og, da egnen var øde og fattig, stod man ofte langt nede i køen til at få dygtige lærere, på tilsvarende måde som man efter reformationen havde stået langt nede i køen for at få dygtige evangeliske præster. Man måtte altså i skolerne nøjes med det bedste, der var at få. Man fik i 1816 en seminarieuddannet lærer P. C. Kirkegaard, som var lærer i Ikast i ca. 50 år, men i omgangsskolerne i landdistriktet, måtte man nøjes med unge mennesker med sans for skolearbejdet, med middelmådige lærere eller mennesker, som havde været i krig og var blevet invalider, men som i militærskolerne havde lært at læse og skrive og regne en smule. Denne standard i lærerkredsen har heller ikke fremmet respekten for skolearbejdet. Forældre og arbejdsgivere har måttet lære nødvendigheden af skolearbejdet gennem betaling af mulkt, og her støder vi så på fattigdommen.

I 1833 indberetter provst H. P. Hübertz til skoledirektionen følgende:³

»Vedlagte mulktliste af 26. juli, som den 24. august f.å. blev indsendt og af amtsdirektionen under 30. august autoriseret til de resterendes behandling, er tilligemed hoslagte panteliste i december måned mig af skolepatronen overleverede med begæring at indsende samme til den høje direktion for skolevæsenet for at oplyse, at der ikke fandtes så meget hos de pågældende at udpante, som mulkten beløber, og at man derfor ikke har kunnet skride til realisation. Jeg tillader mig at bemærke, at samtlige 9 på pantelisten anførte får alle understøttelse af fattigvæsenet; – at endogså deres usle senge ere her medtagne, som det kan ses kun af nogl få Mks værdi, og fattigvæsenet ikke kan ønske dem berøvet disse pjalter, hvilke det i så fald må mere end erstatte ved anskaffelse igen af andre, der nødvendig må blive bedre. Jeg tillader mig ligeledes at bemærke, at de 2-de sidste år har for alle her været trangsår, og for de fattige særdeles trængselsfulde. Jeg tillader mig endvidere at bemærke, at antallet af fattige har i dette sogn været og er endnu så stort, at fattigkommissionen umuligt har kunnet understøtte enhver fattig familie så tilstrækkeligt, at den kunne med vished sige, at enhver familie kunne have næring til alle dens medlemmer uden at

benytte børnenes arbejde til strømpebinding til hjælp til livets kummerfulde ophold; samt at den lige så lidet var i stand til at afhjælpe enhver endogså kjendelig mangel på klæder, hvilken mangel, vel også hindrede undertiden børnenes skolegang. Skolekommissionen vovede desuagtet ikke at overse forsømmelserne, helst da man så, at forældrene, just fordi de havde intet at tabe, viste ligegyldighed med skoleanordningerne. De påseelige straffe kunne endnu mindre end penge-multer afskrække dem, thi jeg har ofte hørt ønsket at komme i fængsel endog tugthus, fordi børnene dog under fængselsstraffen får forsørgelse af fattigvæsenet. Heller ikke kan fængsel på vand og brød skrække mennesker, der hjemme ofte ikke havde andet, og mange gange ikke brød, men kartofler for brød. – Det var af denne årsag at ønske, at omhandlede multer, de mindste skolekommissionen kunne tilkende, måtte kunne nedsættes til så små multer, at de kunne udredes, da endogså den mindste pengestraf efter de anførte omstændigheder her ville virke mere end enhver straf, der skal træde i dennes sted, men også kun meget små penge-multer kunne udredes. [Efter et konkret forslag om de enkelte multers størrelse og endnu en mulktliste af senere dato slutter brevet med følgende ord:] Jeg tillader mig til slutning at bemærke, at tiden allerede nu er noget mindre trængselsfuld for de fattige, og at de også synes med mere villighed at sørge for børnenes skolegang, og at altså – endogså under mildere fremfærd – forbedring er at håbe. I modsat fald skal jeg ikke vove oftere at bede på deres vegne om nedsættelse og skånsel. Nogle af dem har med grædende tårer lovet mig forbedring.

Ikast præstegård d. 6. januar 1833 ærbødigst
H. P. Hübertz

Til S T Hr Amtmand de Neergaard.

Udviklingen på skoleområdet tog sin begyndelse i 1814 men vi skal helt hen til 1870'erne og 1880'erne inden der er rimelige skoleforhold i landdistrikterne. Men forbedringen af skoleforholdene var nøglen til forbedringen af forholdene på mange andre områder. Når man kunne læse, kunne man få udbytte af aviserne, da de kom frem. Og når man havde fået lov til at opleve de nye strømninger i landet omkring krigene i 1848-50 og 1864, omkring den nye grundlov, omkring vækkelserne folkeligt og religiøst, fik man lyst og længsel efter mere, og højskolerne dukkede frem og gav mange hjælp til at forbedre livsvilkår og livskvaliteten for dem selv og deres familier.

Fattigdommen

I provst Hübertz' brev til skolekommissionen møder vi fattigdommen som et generelt samfundsvilkår i hedeegnene. Hertil er at føje en skilddring af livsvilkårene på heden.

Når en familie havde mange børn, og der var stadig færre af dem, der døde inden de skulle stifte familie, så blev der hele tiden brug for flere ejendomme og jordlodder. Men hvor skulle man få penge fra til at købe et stykke god jord? Der var meget få penge i omløb mellem mennesker, så når man fik rede penge så skulle de spares sammen til køb af varige forbrugsgoder, og det var på den tid en hest eller en ko. Det kunne være materialer til at bygge et hus. Men havde man ikke råd til at købe en ejendom, så kunne man gå ud i heden og der for næsten ingenting erhverve sig en hedelod, og så kunne man bygge sig en jordhule at bo i, indtil man fik rejst sig et hus og opdyrket den stridbare hede. Og det var et stridsomt arbejde. Man kan i en beretning af en gammel mand⁴ læse om levevilkårene i Isenvad og omegn i tiden 1848-1918.

Husene var lerklinede og med lyng på taget. De var små og måtte beskyttes mod vintervejret, så ikke de lerklinede vægge faldt sammen under regnens og sneens påvirkning. Man beskyttede væggene ved at køre ud i heden og afgrave det øverste lag hedetørv. De blev i gården lagt op ad væggene til at opfange regnen. Når de så havde ligget der hele vinteren, blev de kørt ud blandet med gødningen fra husdyrene, og blandingen blev brugt som gødning på markerne, og det var den eneste gødning man brugte. At få oparbejdet en god jord af det magre hedesand kunne derfor tage mange år. Først da man begyndte at mergle, skete der en mærkbar forandring og forbedring. Den typiske hede-bonde var derfor en ikke særlig gammel men forslidt mand, som var mærket af kampen for det daglige brød. Foruden befolkningsoverskuddet fra egnen kom der også folk udefra, som skulle prøve lykken på heden.

Samfærdselsforholdene

Når man drog ud i heden og byggede en ejendom op, var der ikke veje at færdes ad. Der var i det hele taget meget få veje gennem området, men de blev supplerede med stier i lyngen, og de viste hen til de steder, hvor det var muligt at krydse åerne. Var der ikke broer, så var der vadesteder. På de våde årstider kunne det derfor være besværligt at færdes. Hdebonden levede en stor del af tiden alene med sin familie på sin ejendom. Når han drog til byen, var det ofte, når han var tvunget

til det, eller fordi han havde ærinde til præsten. Sogneforstanderskabet (fra 1841 og senere sognerådet fra 1869) holdt deres møder om søndagen i forlængelse af gudstjenesten, og man hentede sin post i gården ved siden af kirken. En fortælling⁵ om, da de Voulundbønder kom en dag for tidlig til julegudstjenesten, bygger på dette forhold. Man kom kun sjældent til byen. Der måtte derfor være gået kludder i almanakken. Man måtte også til kirken for at høre nyt på kirkestævne.

En anden ting, som i 1800-tallet blev moderne, var jernbanerne. I 1877 kom jernbanen fra Silkeborg til Herning. Og i årene derefter var der mange bestræbelser for at få flere jernbaner. Denne stræben varede, indtil bilerne slog igennem og gjorde jernbanerne urentable. Men jernbanen var i høj grad med til at gøre heden til en del af Danmark, som man måtte regne med. Det samme gælder Hedeselskabet, der inspirerede og vejledte befolkningen, så de kunne få større udbytte af deres anstrengelser.

Vækkelserne

Endnu et forhold skal nævnes som baggrund for det kirkebyggeri, som i århundredets slutning skulle komme på den jyske hede, og det var de religiøse vækkelser, som satte deres præg på den fattige hedebefolkning.

Vi kan dele disse bevægelser i to dele. Først de strømninger, der havde deres plads indenfor den evangelisk lutherske kirke, og dernæst de mange åndelige strømninger af frikirkelig eller sekterisk karakter, som florerede under udenlandsk indflydelse. Når vi tænker på vækkelsen indenfor kirken,⁶ har vi først og fremmest den indremissionske vækkelse med centrum i Bording og med præsterne A. Bülov og P. E. Bluhne og med missionær Anders Stubkjær i spidsen. De første år var der et fælles præg over vækkelserne, der senere delte sig i den grundtvigske og den indremissionske vækkelse. Og på de magre hedeegne var det typisk den indremissionske vækkelse, som kom til at dominere, og vi høster stadig frugterne af de gamle vækkelser her i form af en gennemgående god kirkegang og lydhørhed for evangeliet.

De frikirkelige og sekteriske strømninger havde også gode kår⁷ hvor mennesker levede så spredt og fik besøg af omrejsende prædikanter af forskellig slags. I forrige århundrede opstod der således i Ikast sogn og i nabosognene menigheder med tilknytning først til baptisterne og senere til adventisterne. Adventistmenigheden i Lille Nørlund⁸ kunne således i 1990 fejre 100 års jubilæum.

Både de folkekirkelige vækkelser og de frikirkelige og mere sværme-

riske udfordringer gjorde det nødvendigt med et bedre udbygget net af kirker for folkene, der skulle leve på heden.⁹

Ansøgninger om nye kirker

I 1870'erne var der således tale om en forøget befolkning, der boede meget spredt i området, og hos hvem der var både et ønske og et behov for at få en kirke i deres nærhed. Ønsket var fremkaldt af vækkelserne og den åndelige opblomstring i det hele taget. Vi ved at vækkelsesfolket ofte gik langt hver søndag for at være med til gudstjenesterne. Vi kan se, at dette ikke kun er lejlighedsvis¹⁰, når de drager af sted for at være med, hvor der var en vækkelsesprædikant, men også når de skulle opsøge deres egen præst eller kirke.¹¹ Det kan være ved kirkelige handlinger, eller det kan være, når de skulle tage del i sognets fællesskab iøvrigt. Vi skal samtidig være opmærksom på, at fællesskabet omkring gudstjenester og kirkelige møder ofte var den eneste adspredelse i det ensformige slid, som de kunne få. Når disse mennesker skulle tage del i landets byrder efter evne, så bør man i det mindste ikke bebrejde dem, at de søger til kirke, når de skal opleve lidt andet end slidet for det daglige brød. Dette kommer til udtryk i Folketinget¹² i en af kirkedebatterne.

Behovet for nye kirker kommer stærkt til udtryk, når vi ser på de afstande, som den enkelte familie havde til præst og kirke, og når vi samtidig tænker på de samfærdselsmidler, man havde dengang. Behovet kommer ligeledes til udtryk, når man ser på præstens muligheder for at tilse sit sogn og vejlede befolkningen i åndelige spørgsmål. Tænk på konfirmanderne, der skulle gå den lange vej til præsten, og somme tider var nødsaget til at overnatte hos familie og venner i kirkebyen, for ikke at skulle gå den lange vej to gange samme dag i dårligt føre. Jeg tænker her på en kone, som jeg har kendt, og som var født og opvokset her i sognet 5.2. 1882. Hun havde, da hun skulle gå til præst en spadseretur på ca. 13 km hver vej. Det var strengt i snestorm, regn og blæst. Hun blev 105 år inden hun døde, og hun har fortalt levende om mange ting fra livet i slutningen af 1800-tallet.¹³

Når man talte om at have langt til kirke og præst, så var det ikke sådan, at man bare ønskede en kirke lige i nærheden af, hvor man boede. Man kunne godt acceptere en afstand til kirke og præst på 1 mil (7,5 km), men alle de steder, hvor der blev bygget nye kirker, var der meget længere for de fjernestboende. I området omkring Ejstrupholm og FASTERHOLT var der således to pastorater, der stødt sammen, og mellem de to kirker Ejstrup og ARNBORG var der 3 mil, men da præsten i

Altaropsats i Skarpsalling, tegnet af H. B. Storch og udført i keramik. Foto: Jørgen Vingborg.

Alteropsats i Herning kirke, tegnet af H. B. Storck og udført af Th. Bindesbøll og Kählers keramik i Næstved. Altertavlen er opstillet i sakristiet, efter at kirken havde fået en altertavle, malet af Joakim Skovgaard. Foto: Jørgen Vingborg.

Isenvad kirkes alteropsats af træ er under restaurering og vil senere blive op-
hængt i kirkens kor. Altertavlen var i brug indtil 1917, da Isenvad fik en ny
altertavle malet af Jøakim Skovgaard's nære medarbejder, Viggo Madsen. Foto:
Jørgen Vingborg.

S. Peders kirke i Randers havde fra indvielsen i 1902 denne alteropsats. Den findes i dag på Randers håndværkermuseums magasin. Der er tale om en direkte kopi af alteropsatsen i Herning. Foto: Jørgen Vingborg.

Ejstrup boede i Nr Snede, og da præsten i Arnborg boede i Skarrild, var der mellem de to præster 5 mil. Det var ikke sjældent, at man havde mellem 2 og 3 mil til kirke om søndagen, ja helt op til 3½ mil.¹⁴ Det gjorde det yderst vanskeligt for ældre og svagelige mennesker at komme i kirke, ligesom det kunne være problematisk omkring dødsfald og barnedåb ved vintertide.

Præsterne gjorde mange steder det, at de drog omkring i sognene og holdt bibellæsninger i private hjem, og biskoppen¹⁵ arbejdede på ved embedsledighed, og når lejlighed iøvrigt bød sig, at få forbedret forholdene. Han lagde planer og var opmærksom på de yderst vanskelige forhold, som rådede i mange sogne.

I 1877 blev der også bygget nogle nye kirker f.eks. i Sdr Omme sogn, Blåhøj og Filskov kirker, og i nærheden af Ringkøbing, No kirke. Og når så menighederne andre steder erfarede, hvad det betød disse steder, så opstod der hurtigt ønsker om, også at få flere og nye kirker i deres nærhed. Der indsendes da andragender fra flere sogne: Brande, Ejstrup, Ikast og Rind. Foruden andragender om nye kirker, foreligger der også andragender om flere præster¹⁶, og om ændringer af pastorer. Når der skulle bygges nye kirker, blev der også brug for flere præster, og man måtte ofte gå et skridt ad gangen.

Den typiske måde, hvorpå man greb sagen an, var, at der lokalt var nogle mennesker, der gik sammen og dannede et kirkeudvalg.

De henvendte sig så til provsten, og det var for Hammerum Herred indtil 1881 provst P. J. Bøtcher i Sevel. Han tog vel imod kirkeudvalgenes udsendinge og forstod deres problemer med de lange afstande. Han kendte dem jo selv fra sit arbejde som provst i både Hjerm, Ginding og Hammerum Herred. Af provst Bøtcher fik kirkeudvalget¹⁷ det gode råd, at de skulle gå hjem og blive enige om, hvor en kommende ny kirke skulle ligge, og så skulle de indsamle klækkelige beløb til den nye kirke. Når så rigsdagen så, at der var offervilje, så ville de kunne forstå, at der var trang, og så håbede provsten, at de ville bevilge tilskud, så sagen kunne fremmes. Men de skulle ikke forvente tilskud fra staten, såfremt de ikke selv ville yde, hvad de formåede at bidrage med. Endvidere skulle også sognepræsten være stemt for sagen, eller der skulle være enighed om, hvordan den kommende sognestruktur skulle se ud. Og endelig skulle der findes ud af, hvorledes de nye kirker skulle vedligeholdes fremover, da kirketiendejeren ikke var forpligtet på en ny kirke, og da man ikke kunne reducere tiendepligten til de gamle kirker for at tilgodese nye kirker. Der var således nok at tage fat på, og størst var problemerne på de steder, hvor præsten i forvejen havde flere kirker.

I 1880, da Folketinget skulle fastlægge budgettet for 1880-81, forelå der da en række andragender fra Hammerum Herred og nærmeste omegn, og der var udsigt til, at der ville komme flere. Man blev derfor betænkelig med at bevilge penge til nye kirker, uden at der forelå en samlet plan for, hvad der i sidste ende blev resultatet. Folketinget nøjedes derfor med at bevilge et tilskud på 10.000 Kr til en ny kirke i Brande sogn, men da man her ikke var enige om, hvor kirken skulle ligge (Skærlund eller Uhre), trak sagen ud og løstes først sammen med de øvrige kirkeandragender fra egnen.

Folketinget var stemt for, at der lavedes en undersøgelse over, hvad der fremover var brug for af nye kirker og præster. Der blev foreslået nedsat en kirkekommission, og der blev foreslået afsat et beløb på 10.000 Kr til kommissionens arbejde. Kommissionen blev imidlertid ikke så stor som først tænkt, og beløbet til kommissionsarbejdet blev på 5.000 kr. Kommissionen blev nedsat i sommeren 1882 og den hed: Kommission til at undersøge forholdene og indgive forslag til en omordning af de kirkelige forhold i Hammerum m.fl. Herreder i Ribe og Aarhus stifter. Kirkekommissionen kom kun til at bestå af fire faste medlemmer,¹⁸ nemlig provst J. A. Heiberg, Aulum, Folketingsmand og skoleleder i Herning Thomas Nielsen, Branddirektør Hans Helmuth Krarup, Skibbild ved Herning, og landstingsmand og amtsrådsmedlem Anders Jensen Clausager, Skjern. Provst J. A. Heiberg var af kirkeministeren udnævnt til formand for kommissionen. Der var tale om fire dygtige og flittige mennesker med hjerte for sagen og med kendskab til de lokale forhold. De supplerede hinanden på udmærket måde. Biskop C. F. Balslev i Ribe havde først peget på provst Bøtcher, Sevel, som formand, men han måtte af helbredsgrunde fritages, og i stedet blev opgaven så overdraget den unge provst Heiberg, som kun havde været præst på egnen i ca. 2½ år, havde været provst 1½ år, og var 34 år gammel. Ud over de faste medlemmer måtte kirkeudvalgene, præsterne og provsterne i de berørte sogne og provstier indkaldes, når der var behov derfor.

Kommissionen måtte se i øjnene, at dens arbejde ville blive præget af, at to af dens medlemmer var nødsaget til at opholde sig i København efter 1. oktober og i den tid, rigsdagen var inde. Man begyndte derfor med at indkalde kirkeudvalg, præster og provster til at give møde for kommissionen i Herning i løbet af september måned 1882. Kommissionen erfarede her om de problemer, som kirkeudvalgene havde, og om de behov, som man mente, der var. Samtidig kunne kommissionen give udvalgene gode råd, med hensyn til, hvorledes sagerne kunne fremmes. I Herning var der en række specielle proble-

mer,¹⁹ som skyldtes, at jernbanen var kommet til byen, at byen voksede, og fik bymæssigt præg, og at der var en ikke ubetydelig del af sognets beboere, som slet ikke bidrog til de kirkelige udgifter, eller kun gjorde det i ringe grad, da de ikke var jordbesiddere, men levede af andet håndværk. I Herning var der endvidere det problem, at byen var annexsogn til Rind, og at den nu havde brug for sin egen præst. Men i hele det øvrige store område var det små landsbyer, der var tale om, og stort set alle levede af, hvad de kunne dyrke på deres jord.

Kirkekommissionen havde ikke blot til opgave at behandle de indkomne andragender, som blev oversendt den fra Kirkeministeriet, men også at tage forholdene op, hvor de havde kendskab til, at der var behov derfor. Det var specielt en opgave som kommissionen havde fået overdraget, fordi løsningen af forholdene i et sogn kunne forudsætte, at de løstes i sammenhæng med forholdene i nabosognet. Og det samme gjaldt ved provsti- og stiftsgrænserne. Da endvidere aviserne (Herning Folkeblad) var meget optaget af sagen og skrev om alt, hvad kommissionen foretog sig, kaldtes der også herved yderligere andragender frem.²⁰

Efter denne første gennemgang af sagerne lå arbejdet stille i kommissionen indtil maj 1883, da kommissionen trådte sammen og planlagde det videre arbejde. Og denne gang var det kommissionen, der rejste rundt til alle stederne, og drøftede sagerne lokalt og besøgte lokaliteterne (kirkepladserne og andre forhold). Rundt om i sognene, havde man arbejdet videre med sagerne, så mange forhold nu var på plads, men da kommissionen i juli 1883 besøgte de forskellige steder, var der også stadig en del uafklarede spørgsmål, ved hvis afklaring kommissionen spillede en mæglerrolle. Det lykkedes de fleste steder at nå frem til en løsning, som der kunne være enighed om.

Efter den lange rundrejse holdt kommissionen en række møder i Herning for at få rapporten pudset af og de sidste løse ender bragt på plads. Den 5. september 1883 blev rapporten underskrevet og indsendtes gennem biskoppen til ministerium og rigsdag.

Det er et meget omfattende værk, som foreslår, at der til 16 nye kirker og kapeller og til 2 ældre kirker samt 8 præstegårde på finansloven opføres 310.500 Kr en gang for alle, og at der i tilskud til utilstrækkelige præstelønninger opføres 14.000 Kr årligt. Forslaget er opdelt i 3 dele, for at rigsdagen eventuelt kan tage en del ad gangen og fordele udgifterne over 3 år.

Sammen med kommissionens forslag blev der indsendt nogle tegninger lavet af murermestre eller arkitekter. Det er tegninger på meget billige kirker. De er sikkert tænkt som en slags typehuskirke til heden,

og de har en kvalitet som et fattigt missionshus fra samme tid. Prøv bare at forestille jer en kirke med store buer i halvtstensmur.²¹ Vi må være glade for, at det ikke blev den slags kirker, der blev bygget. Men det betød også, at den pris, som kommissionen regnede med, hvor en kirke eller et kapel skulle koste 8.000-10.000 Kr og en præstegård ca. 20.000 Kr, ikke slog til.

Forslagets videre skæbne

Nu må man ikke forestille sig, at med dette kommissionsarbejde var sagen løst, og så kunne man gå i gang med at bygge. Der skulle de fleste steder gå en rum tid endnu.

Det første, der skete, var at ministeren bad om biskoppernes kommentarer til forslaget. Først var det biskop C. F. Balslev,²² som jo havde fulgt arbejdet hele vejen og mange gange i sine skrivelser til ministeriet havde talt de fattige hedesognes sag. Han tog da også godt imod forslaget og anbefalede det. Han kunne blot ikke gå ind for de dele af forslaget, som rokkede ved stiftsgrænserne. Det gjaldt i Karup, og det gjaldt i FASTERHOLT.

Herefter blev forslaget sendt til Aarhus, og her fik man samtidig i Johannes Clausen en ny biskop, som med det begrænsede kendskab, han havde til sit eget stift og navnlig til forholdene i de øde yderdistrikter, ikke kunne andet end tilslutte sig biskop Balslevs vurdering af forslaget.

Herefter skulle man så forvente, at sagen blev lagt på folketingets bord, men det skete tilsyneladende ikke. Men nu blev man utålmodige ude på heden, og man begyndte igen at indsende andragender om støtte til nye kirker. 12. oktober 1887 var A. J. Clausager igen kommet i Folketinget, og han sagde ved 1. behandlingen af finansloven for 1888-1889:²³ »Endelig skal jeg tillade mig at henlede den ærede Kultusministers Opmærksomhed paa, at der jo af en Kommission for nogen Tid siden blev afgivet Betænkning om Omordningen af Kirkeforholdene i Hammerum med tilgrænsende Herreder. Der blev foreslaaet opførelse af 10 á 12 nye Kirker, hvortil unægtelig i høj Grad trænges i disse vidtstrakte Hedegne. Saavidt mig bekendt er der endnu kun vedtaget Opførelse af en Kirke i Herning, som var blandt dem, der vare tagne i Betragtning; men der er en Del flere Sogne, der i allerhøjeste Grad trænge til at faa nye Kirker«.

I Folketinget var der to forhold, som spillede en afgørende rolle for, at det trak ud med bevillinger til nye kirker, og det var den manglende forståelse for, at de fattige hedeegne var særlig vanskeligt stillede. Man

ønskede ikke at komme til at bevilge så mange penge, som der her ville være tale om. Kirkespørgsmålet behandledes en tid på samme måde som andre spørgsmål, hvor de lokale politikere stod alene med bevillinger til deres hjemegn. Det andet forhold var, at man i disse år havde de provisoriske finanslove, således at bevillinger af denne slags ikke kunne bevilges på en midlertidig finanslov. Men de lokale politikere, og hertil hører foruden de allerede nævnte også Rasmus Nielsen fra Hammerum, talte varmt for kirkesagen, når lejlighed bød sig. Og efterhånden skabtes der da også en større forståelse for, at der her var et spørgsmål, som rigsdagen måtte hjælpe til med at løse.

Da man skulle løse problemerne i Rind-Herning pastorat, var det første, der skete, at man bevilgede tilskud til opførelsen af en ny kirke i Herning, og derefter fulgte så en deling af pastoratet, så Herning fik sin egen præst, men dette krævede et statstilskud til præsternes løn. Og når dette var på plads, kunne der bygges en ny kirke i den østlige del af pastoratet, og den kunne betjenes af præsten fra Rind.

I forbindelse med finanslovsforhandlingerne for 1888-1889 havde Ministeren for Kirke- og Undervisningsvæsenet stillet forslag om, at der ydedes et statstilskud på 3.800 Kr årligt til hjælp til præstelønningerne. 11. februar 1888 var finansloven til 2 behandling og folketingsmand Berg, som var modstander af de mange udgifter til kirker og præstelønninger, sagde da følgende:²⁴ »Til § 21 er der under Nr 66 stillet Ændringsforslag, som angaar Lønningen til en Præst i Herning og Statsbidrag til Præsten i Hovedsognet Rind. Det Underændringsforslag, som Udvalget har stillet, at det skal være »indtil Ledighed i Rind Sognekald«, har jeg tiltraadt; men jeg har gjort mine ærede Kolleger i Udvalget opmærksom paa, at jeg ikke har kunnet tiltræde Hovedforslaget, og jeg skal nævne Grunden dertil. I 1885-86 meddelte Ministeriet i Anmærkningerne til Finanslovsforslaget, at den om Kirkeforholdens Ordning i Hammerum Herred nedsatte Kommission vel havde mærket dette Punkt som et af de vigtigste til at skille Rind og Herning Sogne ad. Man var ikke gaaet yderligere, end at man havde begjæret 700 Kr. til Hjælp til det nye Sognekald i Herning, 800 Kr til Husleie, og 1000 Kr til Statsbidrag til Præsten i Hovedsognet for Afstaaelsen af Herning, i Alt 2.500 Kr., det var Kommissionens Indstilling, og dertil havde Ministeren sluttet sig. Nu kommer man to Aar efter pludselig før Finanslovens 2. Behandling og forlanger ikke 700 Kr, men 1000 Kr til Herning og ikke 1000 Kr, men 2000 Kr til Sognepræsten i Rind, hvorved det Hele bliver 3.800 Kr. Jeg ser ingensomhelst Oplysning om, hvorfor Ministeren har sat Beløbet 1.300 Kr. op over det, som Kommissionen har begjært og Ministeren selv foreslaaet,

for 2 Aar siden. Det er slet ikke dyrere at leve nu, end det var for 2 Aar siden. Skal Forslaget vedtages, tror jeg dog, at Thinget burde Nedsætte Beløbet til det, som Kommissionen og Ministeren forlangte for et Par Aar siden, men jeg er i det Hele meget betænkelig ved, at vi skal gaa til at oprette nye Præstekald for Statens Regning paa en Tid, hvor Ministeren, som bekjendt, skalter og valter, som han vil indenfor dette Omraade, og tror sig berettiget dertil. Thi han tror jo, det er lutter Absolutisme med Præstelønninger og Præstepensioner, som om Lovgivningsmagten aldrig havde havt fat i de Dele, og Ministeren har jo i sin Embedstid, saavidt mig bekjendt, aldrig forelagt Rigsdagen noget Forslag om Præstekald, Præsteembedsbesættelse eller noget Sligt. Altsaa, jeg er betænkelig ved, at vi paa en saadan Tid, gaa til at oprette nye Præstekald for Statens Regning, og navnlig nu, da vi se i Anmærkningerne, at der for hele denne Egn foreligger en samlet Plan til Ordningen af Kirkeforholdene. Det forekommer mig, at vi burde se hele denne Plan og de Krav, som der stilles, før vi gaa ind paa dette. Jeg veed ikke, hvor langt Sognets Præstegaard ligger fra Herning, som skal have 1.500 Indbyggere, men det veed jeg, at der er flere Steder, hvor vi have en Præst i en Kjøbstad, endnu større end Herning Flække, som har et Landsogn ved Siden af, uden at man derfor mener, at man behøver at oprette to Kald, det ene paa Statens Regning. Jeg indrømmer, at det er i Flugt med den Aand, hvori vi i Aar behandle Finansloven, men jeg har Betænkeligheder derved, for det Første den, at man giver Ministeren langt mere end Ministeren tidligere har forlangt, uden at der foreligger nogen Begrundelse af Forhøjelsen, og dernæst at det skal ske, inden vi have overveiet den samlede Plan for Tilfredsstillelsen af disse Krav, der stilles paa den paagjældende Egn, og for det Tredie, at man giver sig til enkeltvis at oprette Statseembeder samtidig med, at Ministeren ellers er eneraadig over disse kirkelige Forhold uden at ville forelægge Rigsdagen noget Forslag derom«.

Dette indlæg fra Berg er typisk for modstandernes argumentation imod de nye kirker og præsteembeder, for ud over, at han ikke brød sig om at bevilge penge dertil, er der ikke i hans indlæg så meget som et sagligt argument, men det hele kørte på procedurespørgsmål og på ministerens behandling af sagen. Da Berg havde været med til at behandle sagen i finansudvalget, havde han der fået de oplysninger, som han efterlyste, og derfor bliver fraværet af egentlige argumenter imod sagen endnu mere talende. Modstanderne kunne ikke få sagen afvist, så derfor forsøgte de at få den forhalet længst muligt. Ministeren og en række af rigsdagens medlemmer var imidlertid ved at få øjnene op for det nødvendige i, at der blev gjort noget ved sagen. Det samme bidrog

Herning kirke, den første og største af såvel kommissionens som arkitekt Wiinholts kirker. Indviet 1. søndag i advent 1889. Foto: Jørgen Vingborg.

de mange enkeltstående kirkeprojekter fra andre dele af landet til. Og med bevillingen til Herning kirke var der også sat noget i gang her, som ikke lod sig standse.

Omslaget kom i 1891. 1890 havde kirkeudvalget fra Isenvad indsendt et fornyet andragende, og ministeren havde taget andragendet med i finansudvalget. Det førte til en debat om, hvorvidt Folketinget skulle til at bevilge nye kirker »over en lav sko«, som modstanderne af kirkebyggeriet udtrykte det.

De to første kirker, der blev bevilget var Herning og Kølkær, og om de to gjaldt det, at de blev bevilget på den måde, at halvdelen af det nødvendige tilbud blev udredt af de opsparede præstelønningsmidler. Men da de var brugt op, kunne sagen kun løses ved at staten bevilgede hele statstilskuddet.

Om Isenvad kirkesag sagde Rasmus Nielsen under debatten 12. februar 1891:²⁵ »Man er her gaaet den Vej, som den ærede Ordfører antydede, nemlig at bringe en samlet Plan i Stand. Isenvad Kirke er et Stykke af en saadan samlet Plan. Der var i sin Tid nedsat en Kommission til Overvejelse af Kirkeforholdene i Vestjylland, og den har afgivet Betænkning og gjort Indstilling om Opførelse af forskellige Kirker og begrundet, hvorfor Kirkerne skulde ligge saaledes, som den foreslog. Paa Grundlag af denne Betænkning er der bygget adskillige Kirker, f. Eks Herning og Kølkær Kirker, som der bygges paa i dette Øjeblik, og vi have været med til at bevilge Penge dertil. Det af mig indgivne Andragende er ledsaget af Tegninger og Overslag, og der har fundet Samraad Sted med Ministeriet. Kirkegaarden har været købt for lang Tid siden, og Penge er der til en vis Grad samlet. Skulde man finde, at den Sum, der er nævnt, er for lille, saa kan det ikke medføre nogen Vanskelighed, da man kan give Bevilling under Betingelse af, at Beboerne paatage sig at udrede, hvad der yderligere udfordres til Kirkens Vedligeholdelse. Sker det, saa er alle rimelige Fordringer opfyldte. Dertil kommer, at denne Kirke kan ulige lettere virke straks end adskillige andre, der ere foreslaaede i Hedeegnene«. Herefter omtalte Rasmus Nielsen forholdene i Ikast sogn, og begrundede sin påstand med at præsten kun har en kirke og kunne tillægges den nye kirke uden, at det fik følger og omkostninger. Nu blev der så taget hul på kirkebyggeriet. De fleste andragender blev afvist det første år, de behandledes, efter at alle praktiske problemer var bragt på plads. Men ofte bevilgedes pengene så det følgende år. Således også med Isenvad Kirke.

I 1891 efterlystes igen en plan for kirkebyggeriet, og det førte til en fremlæggelse af en plan for hele landet over, hvad der var behov for af

nye kirker ud over de kirker, som der allerede var taget skridt til at få opført, og det ville sige ud over en hel række af kirker, som i dette område blev opført i årene 1891-95. Fra 1891 tog kirkebyggeriet fart, og mange kirker til en pris af ca. 18.500 Kr blev opført.

Kirkebyggeriet ude i sognet

Da kirkekommissionen blev nedsat og rejste omkring til de forskellige steder, skabte det en forventning til, at nu kom der nok snart en kirke på denne egn. Folk glædede sig og ventede med tålmodighed, og de ville også gerne yde bidrag til den nye kirke. I Isenvad i Ikast sogn gik man ligesom i andre sogne igang med at samle penge sammen, eller tage imod tilsagn om bidrag, der skulle forfalde, når statstilskuddet var bevilget i rigsdagen. Man fik i 1883 tilsagn om ialt 3500 kr. Det var det sted på landet, hvor der blev givet tilsagn om flest penge. Men da sagen trak ud så lang tid, var en del af dem, der havde givet tilsagn døde i mellemtiden, andre havde fået ændret deres økonomiske vilkår. Der var i Isenvad nogle dygtige gårdmænd, som også sad i kirkeudvalget, og de gav i tilskud hver 200 Kr til sagen, men mange sad i så fattige kår, at de ikke magtede mere end en krone, og da tiden kom, og bidraget skulle betales, så havde man kun råd til 50 ører. Da kirken skulle bygges, var der således kun 2500 Kr. Det var helt uoverkommeligt, at sognet kunne bygge kirke uden statstilskud. Det blev derfor også langt de fleste steder nødvendigt, at staten bevilgede det samlede beløb til kirkernes opførelse, mens de indsamlede midler blev indbetalt til stiftsmidlerne til vedligeholdelsesfond. Således gik det til, at Hammerum Herred og nærmeste omegn i tiden fra 1889 til 1906 blev forsynet med en hel række af nye kirker. Foruden de helt nye kirker var der også flere steder,²⁶ at gamle kirker blev revet ned og bygget op i en fornyet skikkelse, og hvor den arkitektoniske stil var i tråd med de nye kirker.

Arkitekterne bag byggerierne²⁷

Når man ser på de mange kirker, var der også flere arkitekter, der står bag byggerierne. Nogle har kun bygget en enkelt eller to, men hovedparten af kirkerne, både de nye og de ombyggede, er resultatet af tre mands arbejde. De tre arkitekter var Hans Vilhelm Ahlmann, der stod bag syv kirker i området, Rudolf Frimodt Clausen, der stod bag fem kirker, og Claudius August Wiinholt, der stod bag otte kirker. Når man så har lejlighed til at se flere kirker fra den samme arkitekts hånd, så får man mulighed for også at lære arkitekten at kende, og man kan fra

Fasterholt kirke, en af arkitekt Wiinholts langkirker, der adskiller sig fra det traditionelle ved ikke at have tårn, men en klokkerytter midt over kirken. Stilen minder om Wiinholts prægtige bygning, Tinghuset i Herning. Foto: Jørgen Vingborg.

kirke til kirke genkende en række detaljer, som han har benyttet sig af. De tre arkitekters kirker bliver et tema med variationer. Hver af de tre arkitekter kan det derfor være interessant at se nærmere på og i lyset af, hvad de ellers har lavet specielt på kirkebyggeriets område. Da Isenvad kirke er bygget af C. A. Wiinholt, har jeg valgt som et eksempel her at se lidt nærmere på ham og hans kirkebyggeri.²⁸

*Claudius August Wiinholt*²⁹

Arkitekt Wiinholt var født i Røved, Ødum sogn ved Randers i 1855 og efter at have været i lære som skibsbygger og karetmager kom han i arbejde hos den berømte og dygtige arkitekt Fritz Uldall.³⁰ Som tømrersvend blev han optaget på C. V. Nielsens tegneskole og derefter kom han på Akademiet, hvorfra han fik afgang i 1885. Han fik derefter plads hos arkitekterne F. Mehldahl og H. B. Storck. Han var konduktør ved restaureringen af Hee kirke. Derefter i kompagniskab med arkitekt Andreas Hagerup i 1886. De overtog i fællesskab et arkitektfirma i Viborg, og i tiden 1888-1896 var Wiinholt bosat i Viborg og satte sit præg på denne by. I 1896 flyttede han til København, og i 1905 døde Wiinholt umiddelbart efter indvielsen af Sparkær kirke; han er begravet i Viborg.

Arkitekt Wiinholt mistede sin kone Ragna Marie Rahbek i 1892 og stod derefter alene med datteren. I København boede han i nærheden af svigerfaderen, som han bevarede et nært fællesskab med lige til sin død. Alfred Johan Sophus Rahbek, en bror til Ragna Marie, var dyrlæge og ansat ved det græske kongehof. A. J. S. Rahbek har sandsynligvis formidlet kontakten til det græske hof, for her virkede arkitekt Wiinholt som konsulent for kong Georg I.

I løbet af 17 år står arkitekt Wiinholt bag opførelsen af ialt 17 kirker, og de kan deles i to grupper: 1. Almindelige langkirker, (7 stk.), og 2. Kirker med korsskæringstårn, (10 stk.).

Kirkerne, der er bygget med korsskæringstårn, er opbygget med det græske kors som grundplan. Her er Wiinholt inspireret af, hvad han har set og oplevet i Grækenland. Og her adskiller Wiinholt sig fra de øvrige kirkearkitekter fra denne periode.

Man fornemmer endvidere, at Wiinholts forbindelse med arkitekt Storck og hans geografiske placering i Viborg har givet ham og hans kirker en sammenhæng med Viborg domkirke og med Joakim Skovgaard og dennes medarbejdere. Denne tilknytning har fået betydning for hedekirkerne, der blev bygget i og omkring Hammerum herred.

Viborg domkirke³¹ blev i årene 1863-76 nedrevet og genopbygget

Skærlund kirke ved Brande, en af Wiinholts korskirker. Foto: Jørgen Vingborg.

under ledelse af kunsthistorikeren N. L. Høyen og arkitekt N. S. Nebelong og med Julius Tholle som konduktør. Efter at såvel Høyen som Nebelong var afgået ved døden bliver det overdraget til arkitekt og professor Herman Baagø Storck at færdiggøre arbejdet, og det vil sige, at det blev Storck, som fik lov til at sætte sit præg på de mange detaljer ved kirkens inventar og udsmykning. Dekoreringen af Viborg Domkirke blev efter Storcks anvisninger udført af malerne F. C. Lund og C. C. A. Weber, hvor Lund var kunstmaleren og Weber var håndværksmaleren. Joakim Skovgaard var lærerdreng hos Weber, og blev derfor brugt også til forskellige mindre dekorationsopgaver. Således malede Joakim Skovgaard på kirkens triumfbue et billede af Offerlammet med sejrspanen og blodet, der løber ned i kirkens alterkalk. Han var også med til at male kirkens loft.

Efter at domkirken var færdig, og Wiinholt var kommet til Viborg må det være blevet overdraget til Wiinholt at være Viborg domkirkes arkitekt. Vi møder i hvert fald Wiinholt som den arkitekt, Joakim Skovgaard rådfører sig med under forarbejdet til domkirkens anden dekorerings.³² Og da Wiinholt i 1905 dør hedder det,³³ at domkirken står uden arkitekt, og det betyder sandsynligvis, at han også efter at være flyttet til København, har bibeholdt hvervet som domkirkens arkitekt. Og i forbindelse med Wiinholts død og begravelse omtales hans begravelse også på en sådan måde, at man er klar over at her er tale om en mand, som har betydet noget specielt både for domkirken og for Viborg.

Efter at Wiinholt var flyttet fra Viborg flyttede biskop Hans Jørgen Swane ved sin afsked i 1901 ind i Wiinholts villa Tatoi.

Som man vil forstå, har Wiinholt både været en dygtig og samvittighedsfuld arkitekt, og han har haft nær forbindelse til indflydelsesrige kredse blandt danske arkitekter og kirkefolk, og det sætter sit præg på hans kirkebyggeri.

Når han f.eks. har bygget en kirke, så har det været af afgørende betydning for kirkens helhed, hvordan alteret kunstnerisk og teologisk samler trådene. Inskriptioner på alter og prædikestol skal passe sammen og være centrale evangeliske ord, der udtrykker, hvad der er menighedens tro.

Når arkitekten har bygget kirken og er kommet til den kunstneriske udsmykning, så var pengene som regel brugt, så der ikke har været råd til at indkøbe kunst af kendte og velanskrevne kunstnere. Man kan derfor forestille sig, at Wiinholt er gået en tur ned i den nye Viborg domkirke, og der har der været to billeder som indtog en særlig plerace. Det ene var det omtalte billede af lammet med sejrspanen på

triumfbuen, som Joakim Skovgaard malede, og det andet var den tronende Kristus på apsisbuen. Han sad med livets bog i sin hånd. Begge disse billeder er traditionelle billeder, men alligevel billeder, som kan variere så meget, at man nok kan se, når der er tale om direkte afhængighed.³⁴

Og ser vi så på de første kirker Wiinholt lavede, nemlig Herning, Isenvad og Simmelkjær, så er der i Herning kirke opsat et alter af keramik tegnet af Storck og fremstillet af Thorvald Bindsbøll på Kählers keramikværksted i Næstved.³⁵ Alteret er bygget op med et forhøjet midterparti, hvorpå der er rejst et kors. Midt på altertavlen er der et billede indfattet i et firepasfelt og forestillende den tronende Kristus, som vi har kunnet se på apsishvælvingen i Viborg domkirke. Dekorationen iøvrigt er en typisk Thorvald Bindsbøll dekoration med slyngede vinranker. På korset er der ligeledes et mønster og i korsskæringen et englehoved. Firepasfeltet og englehovedet har ligesåvel som billedet været en inspiration fra Viborg domkirke, hvor det tidligere loft var forsynede med en lang række af små englehoveder i firepasfelter på bjælkeskæringerne.

I Isenvad kirke var der en altertavle af træ, men den var bygget op på samme måde, som alteret i Herning. Billedet her var ligeledes i et firepasfelt, men forestillede her offerlammet med sejrspanen. Og på korset var der malet en lilje svarende til de liljer, der var på endestykkerne af altertavlen fra Herning.

Ser vi på disse alterbilleder og sammenligner dem med alteret i Skarpsalling kirke, så ser vi, at der i denne kirke er tale om et andet keramikalter også fra Kählers keramikværksted i Næstved, men på dette keramikalter er der ikke tale om noget firepasfelt men derimod om en cirkel som ramme om billedet. Men billedet er her det samme som i Isenvad, offerlammet med sejrspanen. Skarpsalling kirke er restaureret af arkitekt Storck i to omgange 1884 og 1890-91. Billedet med offerlammet har Wiinholt tilsyneladende været meget glad for, for da han i 1902 byggede Sct. Peders kirke i Randers og skulle bruge en altertavle lod han den lokale maler male det samme billede endnu engang. Forbindelsen til alterudsmykningen i Herning, Isenvad og Skarpsalling er her heller ikke til at komme udenom. Også i andre af Wiinholts kirker ser vi altermotiverne genbrugt.

Ser vi på Simmelkjær kirke, ser vi her en altertavle anvendt, som Wiinholt bruger i en hel række af sine kirker, men med forskelligt billede i. Men i Isenvad og Simmelkjær kirker, som er bygget samtidigt og indviet med 3 ugers mellemrum, ser vi samme skrifttord på prædikestolen: »Saliggjørelsen tilhører vor Gud som sidder på tronen og lam-

met«. Da Wiinholt byggede sin første kirke i Herning var præsten her Peder Gabriel Koch, provst og senere biskop i Ribe Stift. Af ham er Wiinholt blevet inspireret til valg af skriftsteder, idet han havde en forkærlighed for skriftord fra Johannes Åbenbaring. Fællesskabet mellem Wiinholt og P. G. Koch kan også meget vel have været afgørende for, at opgaven med så mange kirker og missionshuset Bethania i Herning blev overdraget til netop Wiinholt.

Foruden selve »kirkehistorien«, forud for det store kirkebyggeri i Hammerum herred, kan det også være af interesse, at se nærmere på kunsthistorien, som knytter sig til disse kirker, for selvom man ikke har haft råd til de dyre kunstværker, så har man villet noget med det, man gjorde, og det kan være frugtbart, at se en arkitekts kirkebyggeri under et, både for at forstå arkitektens intentioner, og for at forstå, hvorfor menighederne på heden holder af deres kirker, selvom andre ikke synes at de er noget særligt.

Mange af kirkerne fra denne periode har igennem de 100 år, der er gået siden de blev bygget, gennemgået en del forandringer, enten det så var af nød, eller det var fordi, man fik bedre råd, og ville vise sin kærlighed til kirken, og sin taknemmelighed for, hvad man her har modtaget til hjælp i livet. I dag er der derfor mange steder, at man er nødt til at spørge sig selv, når man kommer ind i en sådan kirke, hvordan den så ud fra begyndelsen og hvilken historie, kirken og dens udvikling er med til at fortælle, og her er det lokalhistorikernes opgave i de enkelte sogne, at tage over, og 100 års jubilæerne er gode anledninger til at fortælle og samle sammen, hvad der er at fortælle. En menighed på 100 år har en historie og nogle rødder, som det er værd at beskæftige sig med.

En hedekirkes historie er på mange måder anderledes end de gamle middelalderkirkers, men ikke derfor uinteressant eller ligegyldig.

Det skal være mit ønske, at mange fremover vil arbejde med disse spørgsmål til gavn for vores viden om og forståelse af os selv som kirke og lokalmenighed på de gamle hedegne.

Noter

1. Denne artikel er en præsentation af emnet »Kirkerne på heden«, som er omtalt i min bog af samme navn, udgivet af Ikast menighedsråd i 1991 og forhandlet af samme eller gennem boghandelen.
2. En lokal reklameavis avis med fokus på erhvervslivet i Midt- og Vestjylland bruger denne betegnelse om området.
3. Brevet findes i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg, men er her citeret efter min bog »Nordsognet og Faurholt kirke«, et jubilæumsskrift til Faurholt kirke i anledning

- af 75 års jubilæet 1987, udgivet af Ikast menighedsråd. Her omtales Ikast sogns skolehistorie grundigt med hovedvægten lagt på skolehistorien i den nordlige del af Ikast sogn, altså i landdistriktet.
4. Peder Christian Pedersen, 1838-1920. Som gammel mand skriver han i 1918 om Isenvad i gamle dage og i dag. Han skildrer de lokale levevilkår på heden. Ikke udgivet. Kopi i Isenvad Lokalhistoriske arkiv.
  5. Lærer Laurids Emil Christensen, der fra 1910-13 var lærer ved Vesterisen skole, har skrevet og udgivet en række fortællinger, hvoraf to skønnes at være her fra egnen. Slægters gang, O. Lohses forlag 1922.
  6. Omtales i flere værker om Anders Stubkjær, Indre Missions Bordingvækkelse og om Bording sogn. Her skal henvises til Anders Stubkjær: Nogle oplevelser, Kristeligt Dagblads forlag, 1965 og Johs. Gøtzsche: Livsrørelser, O. Lohses forlag, 1925 side 113-21.
  7. Herning Folkeblad, 14.2. og 10.3. 1890: Åndeligt røre i Ikast.
  8. Kristian Hansen. Lørdagsfolket på heden, En dokumentarisk beretning om et kulturmønster i Midtjylland gennem et århundrede. Dansk Bogforlag 1990.
  9. Se ansøgninger til kirkene i Isenvad og Gludsted. Gludsted i kirkeprotokol for Gludsted kirke, Præstearkivet for Ejstrup sogn. Om Isenvad hentes oplysninger bl.a. i Kirkekommissionens protokol. Rigsarkivet, Cultusministeriets 1. Departement. 06/199/85. Kommissionens arkivalier er taget ud af sammenhængen og findes for sig selv.
  10. Den lange rejse til kirke omtales i Bording i forbindelse med sognepræstens gæstfrihed overfor de udensognsfra kommende vakte mennesker.
  11. I Kragelund omtales betydningen af, at mennesker kan få siddeplads i kirken, når de er gået den lange vej fra Skyggehal og Julianeheide til Kragelund kirke.
  12. Bøtke (Folketingsmand): Folketingets forhandlinger 6. marts 1891.
  13. Sidsel Marie Iversen, født på Kærshovedgård, som Blå Kors i 1905 købte af hendes forældre. Hun boede hele sit liv enten her eller i Bording sogn.
  14. 3½ mil var der fra områderne ved Vallerbæk (nu Karup sogn) og til Haderup kirke.
  15. Biskop C. F. Balslev har således arbejdet en del med en omannektering af sognene Vildbjerg, Timring, Nøvling, Tjørring, Snejbjerg, Herning og Rind, for at få Herning og Rind sogne adskilt og for at få løst problemerne, der var omkring tresognspastoratet Timring – Vildbjerg – Nøvling. Den kommunale inddeling spiller her også en rolle. Se skrivelser i kommissionens arkiv i Rigsarkivet, Cultusministeriets 1 Departement 06/199/85.
  16. Foruden omannekteringen omkring Nøvling og Herning findes også en større omannekteringssag omkring Brædstrup. Omtales i »Kirkene på heden«.
  17. Se den gamle kirkeprotokol for Isenvad kirke. Isenvad præstegårdsarkiv.
  18. De fire kommissionsmedlemmer omtales udførligt i »Kirkerne på heden« side 25-31.
  19. Kirkekommissionens protokol og tilhørende skrivelser jvf. note 15.
  20. Thomas Nielsen var personligt stærkt engageret også i Herning Folkeblad, og Herning Folkeblad bringer fyldige referater fra såvel kommissionens arbejde som fra Folketinget. Ofte ordrette citater fra Folketingstidende. Man kan næppe lade være at spørge sig selv, om det direkte er Thomas Nielsen der forsyner avisen med stof, og også på denne måde arbejder for sagen.
  21. Se den kongelige bygningsinspektørs vurdering af de indsendte tegninger og overslag. Rigsarkivet, Cultusministeriets 1. Departement, H 799 nr. 2651 21.10. 1887.
  22. Biskop Balslevs erklæring af 5. marts 1884. Rigsarkivet, Cultusministeriets 1. departement. H 799 7/3 84 nr. 3860. Senere anmodes biskoppen om en udtalelse til Finans-

udvalget: CM, 1. Dep. RR 575, 1571-77, 19.5. 1891, og her bygger han videre på denne udtalelse.

Fra Aarhus Stift har vi CM 1 dep. H 799 31.10. 1884 nr. 2223. Fra Aarhus er der ligeledes en nu rapport under samme nr. RR 575, 1571-77, 28.5. 1891.

23. Rigsdagstidende: Folketingets forhandlinger 1887-88, Sp. 141 f.
24. Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger 1887-88, Sp. 2860 f.
25. Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger 1890-91, Sp. 3684 f.
26. Dette gælder f.eks. i Sunds, Bording, Nøvling, Vildbjerg og Herning. Der var planer fremme omkring Rind og Nr. Vium, men dette blev forhindret.
27. Bogen »Kirkerne på heden« bringer en kort omtale af arkitekterne, og derefter er 2. del af bogen en rejse rundt til hvert enkelt sogn, for at se på de lokale forhold. Det er ikke muligt her at gå i detaljer om disse forhold, så i stedet vil jeg antyde lidt om det arbejde, jeg videre har beskæftiget mig med i mine bestræbelser på at lære min egen kirke og dens historie at kende. Også her vil der være emner af fælles interesse også for flere af nabokirkerne, og der vil på tilsvarende måde kunne være en historie at fortælle om andre kirker, deres arkitekter og deres kunstværker. Dette arbejde er ikke fuldført, men omtalen her, er et led i processen. Jeg håber, at det i al sin foreløbighed kan antyde, hvilke spændende spørgsmål der er at arbejde med.
28. Wiinholt er den arkitekt, som her har stået bag de fleste kirker, og Isenvad kirke var hans første landsbykirke, og hans anden kirke i alt.
29. C. A. Wiinholt omtales i Weilbachs kunstnerleksikon. Endvidere har Benny Boisen i Uldjysk Historie 1, folk og egn omkring Ikast, Dalhus forlag 1989 skrevet om Wiinholt i en artikel, som hedder: Hedekirkernes arkitekt: Claudius August Wiinholt. Og Mogens Bendixen har i festskriftet Herning kirke 100 år, skrevet om den 33-årige kirkearkitekt. Bendt Thuesens forlag, Herning 1989.
30. Fritz Uldall var kommissionens arkitekt (konsulent), indtil han ikke ville være med til at lægge navn til de alt for billige kirker. Kommissionen ville ikke være med til den pris Uldall satte på kirker og kapeller. Det var til sidst Uldall, der fik ret.
31. Se Viborg Domkirkes historie, af M. Mackeprang, og Joakim Skovgaards udsmykning af domkirken ved Karl Madsen, udgivet på foranledning af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet under ledelse af Kunstforeningen i København, 1909.
32. Se: H. Ditsel: En kunstner i svøb. Skovgaard Museets forlag, 1971 s. 74-75, 204-206.
33. Joakim Skovgaard har haft et personligt forhold til biskop Swane og hans familie. Der er således udgivet: Joakim Skovgaards breve til Biskop Jørgen Swane og bispinde Magdalene Swane 1875-1901, Udgivet af Jørgen Swane og P. Skovgaard på P. Skovgaards forlag, Viborg 1946. Her omtaler Joakim Skovgaard (side 65) d. 30. Nov. 1895, og ligeledes i brev af 26. Jan. 1897 og 7. Feb. 1897 sit samarbejde med arkitekt Wiinholt. I G. Saxilds artikel: Joakim Skovgaards Dekoration af Viborg Domkirke. Udgivet af Foreningen for Boghaandværk, København 1915. Her hedder det side 5: »Og heldigvis havde han [Joakim Skovgaard] baade i det særlige Syn og i Kirkens Arkitekt Cl. August Wiinholt, og dens Murmester Chr. F. Jensen, forstaaende og villige Hjælper«. Side 67: Her omtaler Skovgaard, at have rådført sig med Wiinholt. Side 87 omtales det, at Domkirken i 1906 ikke havde nogen arkitekt, og at Kirkesynet foreslår at arkitekt Ulrik Plesner vælges som kirkens arkitekt.
34. Se Joakim Skovgaards billeder i Viborg domkirke, med indledning og Forklaring af Th. Oppermann, Gads Forlag, København 1948, side 9. Her findes et billede af Viborg domkirkes indre, og hvor såvel Apsishvælvingen som triumfbuen ses og kan sammenlignes med billederne i Herning og Isenvad kirker.

35. Joakim Skovgaard og Th. Bindesbøll havde mange opgaver, som de hjalp hinanden med, se blot på Skovgaard Museet i Viborg. Se Jens Thirlund: Kähler-Keramik gennem 100 Aar, 1939, 21.

Summary

In the Hammerum district on the Jutland Heath several churches will soon celebrate their first 100 years. The background for the building of these churches – which have many traits in common – is to be found in the development of the local communities and in the religious revival movements.

The district and its immediate surroundings had been characterized by large distances and bad communications, scarcity of population, poverty, and unsatisfactory schooling facilities. But in the course of the 19th century great progress was made in all respects. So, in consequence of the people being awakened religiously and culturally, they wanted to have more churches built.

As they could not afford to do it all by themselves, they applied to Parliament which then appointed a commission to examine the facts and come up with proposals for a co-ordinated effort. After having deliberated in 1882-83, the commission proposed to erect 16 new churches and 8 rectories for the sum total of 310.500 kroner.

Then, for a number of years, nothing happened. This was partly due to parliamentary conditions being difficult during the time of the Provisional Laws, and partly to the fact that the estimated price proved unrealistic. Also, as time went by, new applications came in.

In 1889, however, Herning church was built as the first, and two years later, more constructions got under way, resulting in well over 20 buildings in all. The majority of the churches were designed by three architects: C. A. Wiinholt, H. V. Ahlmann, and R. Frimodt Clausen. In the article, a closer look is taken at Wiinholt's churches, and a connection is established between them and Viborg Cathedral and its architect H. B. Storck as well as its decorator, the renowned wall-painter Joakim Skovgaard.

The article presents mainly suggestions, but the forthcoming jubilees should provide a fine occasion for the closer study that these buildings – often condescendingly called smallholderchurches – amply merit.